

Sankt-Peterburqun Artilleriya, Mühəndis Qoşunları və Rabita Qoşunları, Hərb tarixi Muzeyində saxlanılan Naxçıvan xanlığının bayrağı

UOT 94 (479.24)

Naxçıvan xanlığının yeni aşkar olunmuş dövlət və döyüş bayraqları

Pərvin Gözalov

AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin əməkdaşı,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
e-mail: parvin.gozalov@inbox.az

Açar sözlər: Azərbaycan, Naxçıvan, Məminə xatun,
dövlət bayrağı, aypara və səkkizguşalı ulduz, Dövlət Ermitajı

XXI əsrin əvvəllərində vətəndaşların öz tarixi keçmişini daha da dərinlən dərk etmək istəyi, onların vətən və dövlətçilik tarixinə artan maraqları Azərbaycan cəmiyyətinin inkişafının səciyyəvi təmayüllərindən biridir.

Azərbaycan Respublikası suverenlik əldə etdikdən sonra dövlətin sabitliyini, cəmiyyətin normal fəaliyyətini təmin edən hakimiyyət və idarəetmə institutlarının mahiyyətini, məzmununu və xarakterini ifadə edən ali hakimiyyətin, onun rəmz və atributlarının təşəkkülü problemi aktuallaşdı. Məlum olduğu kimi, XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın şimal hissəsi çar Rusiyası tərəfindən işğal olunduqdan sonra, Azərbaycan xanlıqlarına məxsus olan tarixi dövlətçilik rəmzləri, hakimiyyət simvolları ləğv edilmişdi.

Buna baxmayaraq, xalqın tarixi yaddaşında ənənələr qorunub saxlanılmış, 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan olunduqdan sonra, tarixi materialların toplanılmasına və tədqiqinə, dövlətçilik simvollarının və atributlarının bərpasına başlanılmışdır. Üç rəngli (qırmızı, göy, yaşıl) bayraq dövlət atributu kimi qəbul olunmuşdu. Dövlətçilik simvollarının bərpası xalqın vətənpərvərlik hisslərinin bərpasına kömək etdi. Lakin 1920-ci ildə Azərbaycanın sovet Rusiyası tərəfindən işğal olunması bu prosesi dayandırdı.

Bolşeviklərin hakimiyyətə gəlişi ilə Azərbaycanın özünəməxsus dövlət rəmzləri sovet Rusiyasının simvollarının əksi olan qondarma rəmzlərlə əvəz olunaraq ləğv edildi.

1990-cı il 17 noyabr tarixində Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 1918-ci ildə qəbul etdiyi bayraq Naxçıvan Muxtar Respublikasının dövlət bayrağı statusunu aldıqdan sonra, Azərbaycan SSR Ali Sovetinin qarşısında üçrəngli bayrağın dövlət bayrağı kimi rəsmiləşdirilməsi haqqında vəsədət qaldırılmışdı.

Son zamanlar Azərbaycan elmində mühüm əhəmiyyət kəsb edən və köməkçi tarixi fənlər arasında aparıcı yerlərdən birini bayraqlar haqqında elm - veksillologiya tutur.

Tarix elmində veksillologiya da fəleristika, geneologiya, qliptika, banistika, numizmatika və digər elmlər kimi mürəkkəb inkişaf yolu keçmişdir. Azərbaycan veksillologiyasının əsas vəzifələrindən biri anlayış aparatının işlənilib daşıqlaşdırılması və veksillologiyaya sistemli müstəqil olaraq veksilyumların rolunu müəyyənləşdirməkdir. Bu istiqamətdə ilk tədqiqatçı olaraq ölkədə heraldika və

bayraqşünaslıq sahəsindəki ədəbiyyat qitliyi, Azərbaycanın tarixi bayraqlarının başqa dövlətlərin muzeylərində saxlanılması kimi problemlərlə üzləşdik. Veksilyumların (yəni bayraqların) funksiyası, onların cəmiyyət və mədəniyyət tarixindəki rolu bizi bu təzahürün mənası haqqında düşünməyə vadar edir. Veksillologiya sistemi öz mahiyyətinə görə, sözsüz ki, işarə və rəmzlər sistemidir. Və o hər bir rəmz sistemi kimi, tərkib hissələrinin qarşılıqlı əlaqələri məkanında mövcuddur. Başarıya tarixi-mədəni həyatı işarələrsiz təsvir ediləməzdir. Hansısa geniş mənanı qısa ifadə etmək lazım olanda, lakin ifadəsi çoxlu söz vasitəsi ilə mümkün olmadığı halda, işarələrdən istifadə olunur.

XVIII əsrin II yarısında Azərbaycan dövlətçiliyi özünəməxsus vacib elementləri qoruyaraq Şərqi, islam və türk sivilizasiyasının ümumi çərçivəsində inkişaf edərək formalaşmışdır.

XVIII əsrin ortalarında (1747) Azərbaycanın şimalında yaranmış xanlıqlardan biri də Naxçıvan xanlığı olmuşdur. Xanlığın ərazisi Zəngəzur dağlarından Araz çayı vadisinə qədər olan torpaqları əhatə etmişdir. İrəvan, Qarabağ və Maku xanlıqları ilə həmsərhəd idi. Nadir şah Əfşarın ölümündən sonra 1747-ci ildə Kəngərli tayfasının başçısı Heydərçulu xan, şahın naibi Ağahəsəni Naxçıvandan qovdu və özünü xan elan etdi (1747-1764). Xanlığın paytaxtı Naxçıvan şəhəri idi, əhalisi Azərbaycan dilində danışdı, dini islam (şiyəlik) idi. Naxçıvan xanlığının iqtisadiyyatı üçün natural təsərrüfat xüsusilə xarakterik idi. Xanlığın iqtisadiyyatının əsasını heyvandarlıq və əkinçilik təşkil edirdi. Əsas istehsal vasitəsi torpaq idi. XVIII əsrin II yarısında Azərbaycanın bütün xanlıqları çox ağır siyasi-ictimai şəraitlə qarşılaşmışdılar. Tez-tez baş verən hərbi yürüşlər, saray çevrilişləri kəndli təsərrüfatına da ağır zərər bəndirmişdi.

Rusiya Federasiyasının Sankt-Peterburq şəhərində 2015-ci ilin may ayının 10-dan 30-dək elmi əzamiyyətdə olduğumuz dövrdə, Dövlət Ermitaj Muzeyində və Artilleriya, Mühəndis Qoşunları və Rabita Qoşunları Hərb-Tarixi Muzeyinin bayraq fondlarında və arxivlərində elmi-tədqiqatlar aparılmışdır. Elmi araşdırma nəticəsində bayraq fondlarında Azərbaycan Naxçıvan xanlığına məxsus olmuş iki bayraq aşkar edilmişdir.

Qeyd etmək vacibdir ki, 2010-cu ildə nəşr edilmiş "Azərbaycan xanlıqlarının bayraqları" dövlətçilik tarixinin öyrənilməsində mənbə kimi" adlı monoqrafiyada, Azərbaycan xanlıqlarının ölkəmizdə olmayan bayraqlarının aşkar edilməsi məsələsi öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev cənabları Bakı şəhərində Dövlət Bayrağı Meydanının yaradılması, 2007-ci il 17 noyabr tarixi və iki il sonra "Dövlət Bayrağı Günü"nin təsis edilməsi barədə 2009-cu il 17 noyabr tarixli sərəncamlar imzalamışdır. Sərəncamların məhz 17 noyabr tarixində imzalanması simvolik əhəmiyyət kəsb edir. Səbəbi də odur ki, 1990-cı il 17 noyabr tarixində Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə üç rəngli Azərbaycan bayrağı Naxçıvan Muxtar Respublikasının dövlət rəmzi statusunu almışdır. Tədqiqatın "Xanlıqlar dövlət qurumları kimi. Xanlıqların dövlətçilik atributları" adlı I fəsilində, Azərbaycan xanlıqları öz dövlətçilik atributlarına və hakimiyyət rəmzlərinə malik dövlət qurumları kimi göstərilir. XVIII əsrin ortalarında tarixi səhnədə yeni beynəlxalq hüquq subyektləri – xanlıqların yaranması ilə başlayan Azərbaycan dövlətçilik tarixinin yeni mərhələsi aşadılır.

Xanlıqlar öz dövrünün dövlət qurumlarına – dövlətlərinə aid etməyə imkan verən bütün

təyinedici xüsusiyyətlərə və elementlərə malik olmuşdular. Belə ki, xanlıqlar dövlət üçün mütləq olan elementlərə malik idilər: siyasi hakimiyyət (siyasi idarəetmə forması və dövlət institutları); dövlət ərazisi (müəyyən olunmuş dövlət institutları fəaliyyət göstərən və dövlətin qanunları işləyən sərhədlər çərçivəsi); iqtisadi potensial (o cümlədən, özünün valyutasına malik olmaq hüququ); silahlı qüvvələr; əhalinin etnik tərkibi (xanlıqlarda dominant etnos – türk-azərbayli idi); dil (əsas dil- Azərbaycan (türk) dili); ideologiya – islam; dövlətçilik atributları və hakimiyyət rəmzləri.

Azərbaycan xanlıqlarının aşağıdakı dövlətçilik atributlarından bəhs edilir: taxt, tac, şəpşər, möhür, bayraq (sancaq, ştandard), silah (fəxri parad), sikkələr. Titulların və beynəlxalq münasibətlərdə xanlara müraciət formalarının aşadılması sübut edir ki, xanlıqlar özlərinə – "ali nəsil" və ya – "ali", xanın oğulları isə özlərinə "ali şah" – "yüksək dərəcəli" adlandırdılar. Beynəlxalq yazışmada xanlara "yüksək dərəcəli", "yüksək dərəcəli xan", "yüksək dərəcəli və çox hörmətli xan" deyərək müraciət edirdilər. Rusiya ilə Azərbaycan xanlıqları arasında 1802 və 1805-ci illərdə imzalanmış müqavilələrin hüquqi nöqtəyi-nəzərdən təhlili göstərir ki, 1802-ci il Georgiyevski müqaviləsi "şərtl" idi və, Rusiya xanlıqları bərabər hüquqlu tərəfdar kimi qiymətləndirmirdi. Lakin 14 və 21 may 1805-ci il Kürəkçay müqavilələri bərabər hüquqlu müqavilələr idi. Konkret şəxslər tərəfindən öz dövlətlərinin adından imzalanmış, bunların da xanlıqların müstəqil dövlət qurumları olduğunu təsdiq edirdilər. Kürəkçay müqaviləsinin şərtləri xanlıqları dövlətçilikdən məhrum etmədi, halbuki, dövlət atributlarından biri – xarici siyasət aparmaq hüququ itirilmişdir, digər atributlar isə (siyasi quruluşu, ərazi, sikkə zərb etmək hüququ, dövlət dili, ordu, hakimiyyət atributları və rəmzlərini saxlamaq) qalmışdır. Qarabağ məlikliklərində isə dövlətçilik elementləri olmadıqından onları nəinki müstəqil dövlət, hətta dövlət hesab etməyə belə heç bir əsas yoxdur.

Ali hakim obrazı hökmdarın şəxsiyyəti və onun hakimiyyət rəmzləri vasitəsi ilə formalaşır. Hakimiyyətə gəlmək formasından asılı olma-yaq, o ali, ən vacib və həlledici, yəni müstəqil hesab olunurdu. Hakimiyyət simvollarının yaranma prosesi və təkamülü Azərbaycanda dövlətçiliyin yaranmasından başlamışdır. Bu dövrdə xanlıqların dövlətçilik atributları, xanlığın dövlət rəmzlərindən və xanın hakimiyyət atributlarından ibarət idi: 1. taxt; 2. tac; 3. şəpşər; 4. möhür; 5. silah (qılınc); 6. sikkə; 7. bayraq,

ştandard, buncuq və tuğ. Yazılı və illüstrativ mənbələrin təhlili, əldə olunmuş nəticələrin müzəy materialları ilə tutdurulması xanlıqların dövlət rəmzlərini aşadırmağa imkan verir.

"Azərbaycan xanlıqlarının bayraqları müzəy kolleksiyalarında" adlı II fəsilə də respublika, həmçinin xarici muzeylərdə qorunan Azərbaycan xanlıqlarının bayraqları, eləcə də "bayraq kompleksi" anlayışına aid bayraq terminləri, bayraqların funksiyaları, tarixi formaları təhlil edilir. Fəsilə də Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində qorunan 12 bayraqdan ibarət kolleksiyanın və Gəncə Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyində qorunan 1 bayrağın ətraflı təsviri verilir. Fəsilə də Azərbaycan xanlıqlarının bayraqlarının 1828-ci ildən müasir dövrümüzədək olan tarixi aşadılır.

Tunc dövərində Azərbaycanda ucluqlu ştandardlar istifadə edilirdi, bayraqların yaranmasını tədqiqatçılar e.ə. VIII-VII əsrlərə aid edirlər.

Azərbaycanda əntiq dövrdə zinqrovları olan ştandard ucluqları istifadə olunurdu, onlar əsasən öküz, maral və keçi (yəni iri buynuzları olan heyvan) şəklində idilər. Köçəri və yarımköçəri əhalinin üstünlük təşkil edən dövlətlərdə bayraqlardan əlavə, buncuqdan (ağaca taxılmış at quyruğu və ya at tüklərindən dekorativ elementlər) istifadə olunurdu. Bayraq, tayfann əsgərlərinin toplanma yerini nişanlayan şərti nişan kimi yaranıb; funksiyası döyüş zamanı ordunun toplanması yerini göstərmək idi.

Məhz bu funksiyalı bayraqda əlvən

rənglərə üstünlük verilməsini izah edir. Bayraq tarixi və heraldik anlayışlardan biri olaraq dövlətçiliyin mühüm göstəricilərindən biridir.

Simvolizm nöqtəyi-nəzərdən bayraqlar şərti olaraq 2 qrupa bölünür: toplanma rəmzi olan bayraqlar – milli, dövlət, dəniz bayraqları, təşkilat bayraqları (həmçinin beynəlxalq), hərbi hissənin bayraqları; hakimiyyət rəmzi olan bayraqlar – şəxsi və ya müvəqqəti istifadəyə verilən ştandardlar, vəzifəli şəxsin nişan ya da bayrağı.

Şimali Azərbaycan xanlıqları löğy edildikdən sonra onların bayraqları qənimət kimi Rusiya imperiyasının qüdrətini ifadə edən tarixi abidəyə çevrilmişdir. Qafqazdan gələn bayraqlar Sarskolski saray arsenalına təhvil verilməmişdir. 1906-cı ilin mart ayında bayraqların bir hissəsi (Cavad xanın ştandardı və Gəncə xanlığının 8 bayrağı, Bakı xanlığının 1 bayrağı, Nuxa (Şəki) xanlığının 6 bayrağı, İrəvan uğrunda döyüşdə götürülən 3 bayraq, Aslandüz döyüşündə götürülən 3 bayraq və Lənkəran xanlığına hücum zamanı götürülən 2 bayraq) Tiflisə Qafqaz Hərbi Tarix Muzeyinə (QHTM) göndərilmişdir. Rusiyaya döyüşsüz birləşən xanlıqların (Qarabağ, Naxçıvan, Şirvan və b.) bayraqları HTM-nə Tiflisə göndərilməmişdir. 1913-cü ildə "QHTM qsa göstəricisi" adı ilə tərtib edilmiş göstərici, həmin ildə "QHTM bələdçisi" adı ilə nəşr edilmiş və orada ilk dəfə olaraq Qafqazdan gələn qənimət bayraqlar sırasında sözügedən bayraqlar haqqında məlumat verilmişdir.

Xanlıqların bayraqları 2 qrupa bölünmüşdür: Dövlət Ermitajında qalan və QHTM – də qorunan bayraqlar. Ehtimal etmək olar ki, Qarabağ, Naxçıvan, Şirvan və b. xanlıqların bayraqları bu günə qədər Ermitajda saxlanılır. QHTM-də olan bayraqların bir hissəsi 1925-ci ildə Azərbaycan Dövlət Muzeyinə verilmişdir. XX əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycan xanlıqların dövlətçilik atributları ekspozisiyada nümayiş olunmurdu. Yalnız 1938-ci ildə "Azərbaycan XVIII – XIX əsrlərdə" adlı müvəqqəti sərgidə Gəncəli Cavad xanın buncuğu nümayiş edilmişdir. XX əsrin 80-ci illərində bəzi bayraqlar ekspozisiyaya cəlb edilmişdir. Lakin bayraqlar Azərbaycan dövlətçilik atributları kimi yox, rus ordusunun qəniməti kimi nümayiş olunurdu. 1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi haqqında Konstitusiyası aktı qəbul olundu. Dövlət quruculuğunun əsas məsələlərindən biri dövlət atributlarının qəbulu məsələsi idi. Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər

Naxçıvan xanlığının bayrağı üzərindəki rəmzlər

Naxçıvan xanlığının müttəfiq bayrağı

Əliyevin 13 mart 1998-ci il tarixli "Azərbaycan Respublikasının dövlət atributlarının tədqiq və təbliğinin gücləndirilməsi haqqında" xüsusi sərəncamında dövlətçilik atributlarının və tarixi ənənələrinin öyrənilməsi tələb olunurdu. Beləliklə, yalnız müstəqillik illərində xanlıqların bayraqlarına diqqət göstərildi və onlar Azərbaycanın qədim tarixi ənənələrini simvolizə edən dövlətçilik atributları sırasına öz layiqli yerlərini tutdular.

"Azərbaycan xanlıqlarının bayraqları XVIII-XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dövlətçilik atributlarından biri" adlı III fəsildə dövlətçilik rəmzləri sırasına bayraqların əhəmiyyəti tədqiq olunur.

Burada yazılı və illüstrativ mənbələrdə əks olunmuş bayraqlar araşdırılır və Azərbaycan xanlıqlarının bayraqlarının başqa dövlətlərin (əsasən Osmanlı imperiyası və Qacarlar dövləti) bayraqları arasında analogları axtarılır. Dövrün yazılı mənbələrində xanlıq bayraqlarının daqiq və ətrafı təsvirləri verilməyə də, "ələm", "sancaq", "bayraq", "tuğ", "buncuq" terminlərinə rast gəlinir. Tədqiqat zamanı müəyyən edilmişdir ki, "ələm" termini ərəb, "sancaq", "buncuq", "tuğ", "bayraq" terminləri isə türk mənşəlidir. Həmçinin, araşdırılmışdır ki, XVIII-XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda yuxarıda sadalanan terminlərin istifadəsi qeyri-adi hal deyildir. Çünki bayraqlar və onları bildiren terminlərin təkamülü davam edir.

Haça dağı, Culfa rayonu, Naxçıvan MR.

XVIII-XIX əsrin əvvəllərində mənbələrindəki məlumatlar tarixşünaslıqda geniş istifadə edilir. Lakin illüstrativ mənbələrin verdiyi məlumat zəif öyrənilmişdir. Veksillologiya baxımından isə heç tədqiq olunmamışdır. Monoqrafiyada XVIII-XIX əsrin bayraqları üzrə illüstrativ mənbələrdən: Mirza Məhəmməd Mehdi xan Astrabadinin "Tarix-i Nadiri" əlyazmasındakı miniatürlər, Şəki Xan sarayının divar rəsmləri, 1810-cu il "Şahənşahnamə" əlyazma miniatürləri, Qacar dövrü rəsm əsərləri kimi ("Ağa Məhəmməd şah tərəfindən Kerman qalasının alınması", "Fətəli şah rus generalını öldürür") miniatürləri, "Şahzadə Abbas Mirzənin rus ordusu ilə döyüşü, 1815 il" adlı rəsm əsəri araşdırılır. Lakin Qacar dövrünün rəsamları heraldik məqamlara az maraq göstərdiklərindən, onların rəsm əsərlərində şərtlilik güclüdür. Təsvirlər A. N.Yermolovun "1817-ci ilin İrən haqqında yazılan toplusu" əlyazmasının illüstrasiyalarında, II İrən-Rusiya döyüşünün iştirakçısı V.Maşkovun rəsmlərində, knyaz Q.Qaqarının "Qafqaz kostyumları" albomundakı illüstrasiyalarında daha dəqiqdir. Bu baxımdan XIX əsrin sonlarında yazılmış rus rəssamı F.Rubonun əsərlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Onun "13 sentyabr 1826-ci il Yelizavetpol döyüşü" və "1 oktyabr 1827-ci il İrəvanın alınması" kimi rəsm əsərlərində bir neçə xanlıq bayrağı təsvir edilən zaman Qafqaz Hərbi Tarix Muzeyində olan, lakin Azərbaycan Dövlət Muzeyinə verilməyən xanlıq bayraqları

rəssam tərəfindən mənbə kimi istifadə edilmişdir. Bu səbəbdən rəsamların əsərləri mənbə kimi qiymətlidir. Azərbaycan xanlıqlarının bayraqlarının analoglarının axtarışı nəticəsində Osmanlı ənənələrinin Gəncə və Bakı xanlıqlarının bayraqlarına güclü təsiri, İrəvan xanlığının bayraqlarının isə Qacar nümunələri əsasında hazırlanması müəyyən olunub.

Bayraqların üzərindəki heraldik rəmzlər, yazılar, həmçinin rəmzlərin mənalı və onların tarixi keçmiş ilə bərabər, Azərbaycan heraldikasında ədəbi olan elementlər təhlil edilir.

Azərbaycanda heraldik rəmzlərin tarixi inkişafı təkamül xarakteri daşıyaraq ictimai-siyasi hadisələri, xalqın ideologiyasını və dünyagörüşünü əks etdirirdi. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin kolleksiyasındakı XVIII əsr Azərbaycan xanlıqlarının bayraqları üzərində astral rəmzlər (gün, ay, beş, altı və səkkizgüslü ulduzlar), həndəsi elementlər (romblar, dairələr), nöbat elementlər (nar çiçəyi, üçyarpaq, beş, altı, səkkiz, on iki, on altıçəkli güllər, butalar), heyvanlar və quşlar (şir, baliq, quş), zəncirdən asılmış çirəq və qupları əjdaha başı şəklində olan qab təsvir edilmiş. Hər xalqın əsərlə formalaşmış öz ornamentləri var. Xanlıq bayraqlarının bəzilərinin orta və kənar hissələrindəki zolaqlar sadalanan rəmzi işarələrə - ulduz, nar çiçəkləri, ləçəklərə bəzədilib.

Azərbaycan xanlıqlarının bayraqlarının ucluqları "ələm" (insan əlinə bənzər), alov püskürən qurd, niza, yarpaqvari, kürə üzərində niza formalıdır.

Bayraqları yazılı abidələrin xüsusi növü olan tarixi mənbə kimi öyrənmək lazımdır. Çünki onların üzərində şüar, tarix və rəmzlər cəmləşirlər. Fəsilin III paragrafı Azərbaycan xanlıqlarının bayraqları üzərində olan yazıların mənalının öyrənilməsinə həsr olunub.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin kolleksiyasında 12 xanlıq bayrağı var. Onlardan yeddisinin üzərində yazılar var. Bu isə kolleksiyanın bayraqlarının 60%-ni təşkil edir. Yalnız İrəvan xanlığının dödrkunc bayrağı üzərində hökmdarın adı göstərilmiş və iki bayraq üzərində bayrağın hazırlanma vaxtı var: "1241" - 1241 hicri ilə 1825/26; "1239" - 1823 il. Digər bayraqlar üzərində olan yazılar Şərq, müsəlman ənənələrində hazırlanmış və sifətini xarakterləndirirlər. Şərqşünas alim Ziya Bünyadovun məlumat kitabında bayraqlar üzərində olan yazılar bu cür aydınlaşdırılır: Allah - göyü, yeri və onlar arasında hər şeyi yaradan yeganə varlıq; Məhəmməd - islam dininin banisi və peyğəmbərlərin sonuncusu. Yazılarda 4 xəlifənin (Rəşidun) adları sadalınır: Əbu Bəkr,

Ömər, Əli, Osman. Yazıların bir hissəsi müqəddəs "Qurani-Kərim" kitabından götürülmüş: 61-ci "Əl-Saf" surəsi, 13-cü ayə; 48-ci "Əl-Fəth" surəsi, 2-ci ayə və 7-ci "Əl-Ərəf" surəsi, 180-ci ayət.

Əldə etdiyimiz məlumatlar, ölkə xaricindəki olan Azərbaycan tarixi bayraqlarının aşkarlanmasına əsaslanır. İştirakçısı olduğu muayinə beynəlxalq simpozium, konqres və konfranslarda Beynəlxalq Heraldika Cəmiyyətinin üzvləri, dünyanın tanınmış bayraqşünaslıq tədqiqatçıları ilə bu istiqamətdə apardığımız tədqiqatların nəticələrini məruzələrimizdə qeyd edərək müzakirələr aparmışıq.

Naxçıvana aid uzun zaman ərzində yalnız Türkmənçay müqaviləsindən sonra naxçıvanlılardan ibarət "Kəngərli süvari dəstəsi"nin fəxri və döyüş bayrağı, həmçinin "Naxçıvan bəy drujinası"nın döyüş bayrağı mövcud idi. Həmin bayraqlar rus-türk müharibəsinin (1828-1829-cu illər) ərzində azərbaycanlılardan ibarət atlı müsəlman alaylarına təqdim olunmuşdur. Kəngərli süvari dəstəsinin döyüş və fəxri bayraqlarının üzərində Rusiyanın dövlət gerbi, ikibaşlı qartalın təsviri vardır. Naxçıvan bəy drujinasının döyüş bayrağının üzərində yuxarıda qeyd olunan ikibaşlı qartal təsvir olunur, arxa tərəfində isə aypara rəmzi əks olunur. Bu günə kimi yalnız sözügedən bayraqlar Naxçıvana aid tarixi bayraqlar kimi təqdim edilibdir. Ona görə də Naxçıvan xanlığının bayraqlarını axtarıb üzə çıxarmaq həm bir xanlığın "bayraqsızlıq" problemini aradan qaldırmaqla yanaşı, həm də Azərbaycan xanlıqlar dövrü dövlət rəmzlərinin müəyyən edilməsini tamamlamaq baxımından da əhəmiyyətli işdir. Aşkar olunmuş bayraqlar Azərbaycanın dövlətçilik ənənələrinin, rəmzlərinin tarixi köklərini ayarı sübutdur! Bu istiqamətdə elmi tədqiqatların aparılması, həmçinin Naxçıvan xanlığının bayrağının aşkar edilməsi zərurəti 2010-cu ildə nəşr olunmuş "Azərbaycan xanlıqlarının bayraqları dövlətçilik tarixinin öyrənilməsinə mənbə kimi" adlı monoqrafiyada qeyd edilmişdir.

Tarixi mənbələrdə qeyd edilmiş kimi, 1809-1810-cü illərdə Abbasabad qalası tikilmişdir. Qalannın müdafiəsi üçün 4000 nəfərlik sərb və 500 nəfərlik süvari alayı təşkil edilmişdir. Sərbaz

Alban hökmdarı Cavanşirin tacı üzərində aypara təsviri olmuşdur.

alayının başlarından biri Ehsan xan Kəngərli olub. 1812-ci ilin 19-20 oktyabr günlərində İran şahzadəsi Abbas Mirzə və müttəfiqi olan Kəlbəli xanın oğlu Şeyxəli bəy Aslandüz savaşında rus ordusuna qarşı döyüşdə iştirak etmiş və məğlubiyyət nəticəsində əsir düşmüşdür.

Sankt-Peterburq şəhərində Dövlət Ermitajı Muzeyinin bayraq fondunda və arxivində aparılmış tədqiqatlar nəticəsində Naxçıvan xanlığının birinci bayrağı tapılmışdır. Belə ki, tapılan Naxçıvan bayrağı 1812-ci ilin 19-20 oktyabrda Aslandüz döyüşündə general-mayor Petr Kotlevski tərəfindən qənimət kimi götürülmüşdür. Dövlət Ermitajı Muzeyinin arxiv sənədlərində qeyd olunan bayraq "1812-1813-1814-cü il döyüşlərinin qənimətləri" kimi göstərilir.

Yeni aşkar edilmiş Naxçıvan xanlığının bayrağı dördkünc formadadır. Uzunluğu 145 sm., eni isə 159 sm.-dir. Moruğu rəngli bayrağın yuxarı sağ tərəfində yerləşən mavi rəngli lövhəcikdə "Bismillah", bayrağın sol tərəfində "Qurani-Kərim"dən 48-ci "əl-Fəth" surəsinin bir hissəsi yazılıb: "Həqiqətən, biz sənə açıq-aydın qələbə verdik". Bayrağın aşağı hissəsində "Qurani-Kərim"dən 2-ci "əl-Bəqərə" surəsinin bir hissəsi yazılıb. Sağda ərəb qrafikası ilə "Ey rəbbimiz, biza səbr ver, bizi sabit et", sol tərəfdə isə "Kafirə və qövmeyə qarşı mübarizədə bizə kömək et" yazıları vardır. Bayrağın orta hissəsində açıq sarı rəngli romb parça tikilib, üzərində sarı rəngdə şir və günəş, şiri-xurşid rəmzi təsvir edilib. İrəvan xanlığının bayrağından fərqli olaraq, burada şir üzü sağ tərəfdə duraraq, başı frontal istiqamətdə göstərilir. Şirin sol pəncəsində qılınc təsvir edilib. Bayraq torbacığı sol tərəfdən tikilib. Bayraq ucluğu "xəmsə" - insan əli formasındadır. Ucluğun üzərinə ucları qotazlı ağ rəngdə iki lent bərkidilib. Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarının döyüş bayraqları üzərindəki rəmlərin oxşar olması heç də təsadüfi deyildi. Tarixdən məlum olduğu kimi, bu xanlıqlar çox vaxt vahid mövqedən çıxış etmiş, hətta idarəetmədə ortaq prinsipləri qorumuşlar. Bu bayraq Aslandüz döyüşündə Abbas Mirzə tərəfindən Naxçıvan xanlığına öz tərəfdarlarını fərqləndirmək, müttəfiqləri olduğunu bəyan etmək üçün verilmiş döyüş bayrağıdır.

Tarixdən məlum olduğu kimi, rus ordusu 1827-ci ilin may ayında İrəvan qalasını tam mühasirəyə alaraq, general İ.Paskeviçin komandanlığı altında olan hissələr müəyyən fasilədən sonra Naxçıvan xanlığına yürüşə başlamışdılar. Rus qoşunları altı günə Naxçıvana çatmışdılar. Naxçıvan qalası yaxınlığında Həsən xanın və Nağı xanın komandanlığı altında olan süvari

dəstə ilə Knyaz Eristovun komandanlığı etdiyi rus ordusu arasında döyüş baş vermişdir. Rus ordusu qarşı tərəfi məğlub edərək, 1827-ci il iyunun 26-da Naxçıvana daxil olmuşdur.

Naxçıvan xanlığının aşkar edilmiş dövlət bayrağı 1827-ci ildə xanlığın işğalı zaman general İ.Paskeviç tərəfindən qənimət kimi götürülmüşdür. Bu gün "XVIII-XIX əsr müsəlman bayrağı" kimi mühafizə olunur.

Aşkar olunmuş bayraq dördkünc formalıdır. Onun eni 144, uzunluğu isə 178 sm.-dir. Qızılı ipəkdən hazırlanmış bayraq bir-birinə üfüqi şəkildə tikilmiş üç parçadan ibarətdir. Bayrağın iki hissəsi eyniölcülüdür, biri isə nisbətən ensizdir. Bütün bayraqlarda olduğu kimi, bu bayraqda da sağ tərəfdən bayraq torbacığı tikilib. Bayrağın üzərində ərəb qrafikası ilə "Qurani-Kərim"dən 48-ci "əl-Fəth" surəsinin bir hissəsi və dini şuarlarla yanaşı, 6 ədəd səkkizguşəli ulduz və nəbati elementlər əks edilir. Üst zolağın üzərində ərəb qrafikası ilə "Qurani-Kərim"dən 48-ci "əl-Fəth" surəsinin bir hissəsi "Allahdan kömək qələbə yaxındır, Məhəmməddən möminlərə müjdə" yazısı qızılı saplarla bayrağın üzərinə həkk edilmişdir. Zolağın sol tərəfində digər xanlıq bayraqlarında əks olunmuş zənbəq güllü burada da parçadan tikilib. Sağ tərəfdə biri digərinin içərisində aralarından dairəvi sədd olan iki səkkizguşəli ulduz qızılı saplarla bayraqda yerləşdirilib. Qeyd etmək lazımdır ki, əks edilmiş ulduz Möminə Xatun türbəsinin üzərindəki ulduzların üslubunda tərtib edilib. Burada ki ulduzların daxilində həndəsi elementlər açıq-aşkar görünür. Nəinki Azərbaycan xanlıqlarının bayraqlarının üzərində, XVIII-XIX əsr Şərqi dövlətləri bayraqlarında da buna oxşar elementlər rast qəlinməyib. Orta zolaqda açıq-qızılı rəngli parçadan iki tiyəli tutaacağı əjdaha başı ilə yekunlaşan Həzrəti Əlinin qılıncı (şəmsir) təsvir olunub. Qılıncın üst hissəsində "Əliddən başqa döyüşçü yoxdur" yazısı əks edilir. Yazının qarşısında insan əli formasında (xəmsə), yaxud ələm şəklində açıq-qızılı rəngli parça tikilib. Qılıncın alt hissəsində isə "Zülfüqardan başqa qılınc yoxdur" yazısı var. Yazının qarşısında və hər iki tərəfində səkkizguşəli ulduz olan, ucları sol tərəfdə istiqamətlənən aypara və ulduz, aypara təsvirləri əks olunub. Hər iki yazının axırında isə yuxarıda göstərilən səkkizguşəli ulduz və zənbəq güllü tikilib. Ayparının sağ tərəfində "Əli" adı iki dəfə güzgü əksi kimi təsvir edilib, yazının üst hissəsinin mərkəzində minarə yerləşdirilib. "Əli" sözünün sonunda "Hüseyn", sağında isə "Həsən" adları yazılıb. Sonuncu zo-

lağın sağ tərəfində iç-içə, arasında dairəvi sədd olan səkkizguşəli sonuncu ulduz tikilmişdir.

Bayrağın ucluğu nəzəri formadadır, üç hissədən ibarətdir:

1. Nizə formalı ucluğu;
2. Orta hissədə, içi boş kürəcik yerləşdirilib;
3. Ağaça taxılan konusvari hissə.

Ucluq və bayraq dirayə nəzəri formalı dəmirədən düzəldilib, ucluğun üzərinə iki qotaz bağlanıb. Bayrağın parça hissəsi bayraq ağıcağına xüsusi mükəmməl bərkidilib. Bayraq dirayənin rənglənməsi müşahidə olunmur, üzərində bir neçə xırda çat görünür.

Bələ qonaqatə gəlmək olar ki, bayrağın tərtibatı, üzərində əks edilən yazılar, istifadə olunan rəmlər və rənglər, bayrağa sahib olan Naxçıvan xanlığının siyasi-ideoloji, dini və tarixi-mədəni ənənələrini əks etdirir.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində ölkəmizdə yeganə "tarixi bayraqlar" kolleksiyası qorunur. Bayraqlar üzərindəki ərəbdillil yazılar Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin direktoru, akademik Nailə Vəlixanlı tərəfindən oxunmuşdur. Kolleksiyadakı bayraqların heç birinin üzərində mənsub olduğu xanlıqların adları əks olunmamışdır, bəzilərinin tərtibatında yalnız rəmzi elementlər istifadə edilmişdir.

Sankt-Peterburq Antilləriya Muzeyində aşkar edilmiş bayraq Naxçıvan xanlığının dövlət bayrağı kimi istifadə edilmişdir. Bayrağın yaxşı vəziyyətdə olması onu göstərir ki, bayraq yalnız rəsmi mərasimlərdə istifadə edilmiş və dövlət bayrağına layiqli tərzdə saray daxilində qorunmuşdur.

Bayrağın üzərində səkkizguşəli ulduz və ayparının əks olunması sübut edir ki, Azərbaycan Respublikasının dövlət bayrağındakı az və ulduz 1918-ci il Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətindən əvvəl, Azərbaycanın tarixi bayraqlarının bədi tərtibatında milli rəmz kimi istifadə edilmişdir. Azərbaycanlılığı, milli məfkurəni, dövlətçilik ənənələrini əks etdirən mühüm əlamət kimi qəbul olunmuşdur.

Səkkizguşəli ulduz Azərbaycan ərazisində qədim dövrlərdən istifadə edilmiş və müqəddəs hesab olunmuşdur. Ulduz rəmzi bir çox mədəniyyətlərdə geniş yayılmışdır. Qədim zamanlardan ulduz əbədiçilik rəmzi kimi qəbul edilib. Daha erkən dövrlərdə ali məqsədlərin və arzuların rəmzi olub. Ulduz istiqamət və xoşbəxtlik emblemidir. Sovet veksillologiyasının yaradıcısı P.İ.Belavenes təkid edirdi ki, yazılı abidənin xüsusi şəxsi olan bayraqların tarixi

abidə kimi qiymətləndirmək lazımdır. Bayraq şüar, tarix və emblemləri özündə cəmləşdirən natamam vəziyyətdə üzə çıxan, lakin təcridcən müxtəlif axınların və xalqın dəyişən psixologiyasının təsiri altında yaranan və formalaşır. Bayraqların üzərindəki rəmz və emblemlər ya keçmiş, yaxud da xalqın işıqlı gələcəyə olan meylini əks etdirir. Hər bir bayraq, ulduzların, xətlərin və başqa simvolların müəmmali dili ilə, öz xalqının müqəddəratını bildirir.

Möminə xatun türbəsi - məşhur Azərbaycan memarı Əcəmi Naxçıvanın şah əsəri və Naxçıvan-Marağa memarlıq məktəbinin ən möhtəşəm abidələrindən biridir. Möminə xatun türbəsinin naxışlarında bir-birinə toxunulmuş ulduzlar işlənmişdir. Bu möhtəşəm abidədəki nadir üsulla işlənmiş ulduzların, dairəvi abidənin üzərindəki həndəsi ornamentlərin analoqu yoxdur. Sankt-Peterburq Antilləriya Muzeyində aşkar edilmiş bu bayrağın Əcəmi Naxçıvanın memarlığı ənənələrindən istifadə edilmişdir. Möminə xatun türbəsinin bədi tərtibatında istifadə olunan ulduz kompozisiyası yenilə Naxçıvan xanlığının bayrağının üzərində də

Möminə xatun türbəsi. Memar Əcəmi Naxçıvanı. XII əsr. Naxçıvan.

yerləşdirilmişdir. Memar Əcəminin memarlıq elementləri Naxçıvan xanlığının bayrağının möhürüdür. Bu bayrağın Naxçıvan xanlığına aid olduğunu isbat etmək üçün başqa bir dəlilə ehtiyac yoxdur. Üstəlik onu da qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan xanlığının bayrağında rəmzi şəkildə minarənin də təsvir edilməsi bu bayraqda Naxçıvana aid ikinci bir elementin özünə yer aldığını göstərir.

“Xəmsə” islamiyyətə qaləbə gətirən Həzrəti Əlinin əli kimi simvolizə edilmişdir. Bəzən isə bu, Məhəmməd, Əli, Fatimə, Hüseyn, Həsəni birlikdə simvolizə edən rəmz kimi qəbul olunmuşdur.

XVIII əsr Azərbaycan bayraqları üzərində “aypara” rəmzlərin istifadə edilməsinə dair bir neçə nümunə vardır. Naxçıvan ərazisində də aypara rəmzli nümunələr olmuşdur. Məhz buna görə də Naxçıvan ərazisindən tapılan tunc buxardan (636-681 illər) Alban hökmdarı Cavanşirin tacının üzərində aypara da vardır. İslamda əli hakimiyyətin əsas simvolu sayılır. Aypara VII əsrin əvvəllərində islamın, bütün onun şaxələrinin və təriqətlərinin emblemi olmuşdur. X-XI əsrlərdən isə əksər müsəlman ölkələrinin dövlət simvoluna çevrilmişdir. Naxçıvan xanlığının bayrağında ay-uldüz, ayrapa simvolunun istifadə edilməsi də, ənənələrin dərin köklərinin sübutudur.

Naxçıvan bayrağında ay-uldüz təsvirlərinin olması, bayrağın ipək parçadan tikilməsi, qotazlı və zərli olması, üzərində qızılı rəngli sapaqlardan istifadə edilməsi bu bayrağın iqlimatqahda, rəsmi yerlərdə istifadə olunduğunu göstərir. Bayrağın üzərindəki ulduzlar da Naxçıvan xanlığının əhatə etdiyi ərazilərdəki nahiyələri, qazaları, əsas tayfaların idarəçilikdə iştirakını əks etdirir. Aşkar edilmiş bayraqlar Naxçıvan xanlığının siyasi-ideoloji sistemi ilə əlaqədardır. Bu bayraqların Naxçıvan xanlığına aid olmasına şübhə yeri yoxdur. Bayraqların təsvirlərini təhlil edərək, belə qənaətə gəlirik ki, təqdim olunan hər iki bayrağın tərtibatı, üzərində əks edilən yazılar, istifadə olunan rəmzlər və rənglər, bayraqa sahib olan Naxçıvan xanlığının siyasi, ideoloji, dini və tarixi mədəni ənənələrinin əks etdirir. Azərbaycanın tarixi bayraqlarının öyrənilməsi və nəticələrinin təbliği, Azərbaycanın dövlətçilik ənənələrinin dərin köklərinin əyani sübutudur. Bu istiqamətdə elmi tədqiqatların aparılması, Azərbaycanın tarixi bayraqlarının axtarışı davam etdirilməli və nəticələri barədəictimaiyyətə daim məlumat verilməlidir. Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatların nəticələrinin təbliği gənclər arasında vətənpərvərlik hisslərinin güclənməsinə, Azərbaycan barədə doğru olmayan məlumatlar yayınlara qarşı mübarizəyə və Azərbaycanın qədim dövlətçilik ənənələrini təbliğinə xidmət edəcək.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycanca dövlətçilik və onun rəmzləri. N.Vəlixanlının redaktəsi ilə. Bakı, 2000, 96 s.
2. Azərbaycan bayraqları. Kataloq. Nailə Vəlizanlı, Z.Dulaeva, S.Əhmədov, R.Səfərova. Bakı: 2005, 85 s.
3. Azərbaycan Dövlət Kitabı. Dövlətçilik rəmzləri güzgüsündə // Artur Rəsizadə, Ramiz Mehdiyev, Fatma Abdullazadənin ümumi redaktəsi ilə. Bakı: 2001, s. 479-481.
4. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Rəmzləri. R.Mehdiyevin redaktəsi ilə. Bakı: Çaşıoğlu, 2001, 272 s.
5. Р.Н.Иванов, Генерал-адъютант Еро Величества. Сказание о Гуссейн-Хане Нахичеванском. М.: Герои Отечества, 2006, 368 с., 60 илл. прил.
6. Ф. Нагадиев, Ханы Нахичеванские в Российской Империи. М.: Новый Аргумент, 2006, 432 с.: ил. (Возвращенная история).
7. Вилибахов Г.В. Знамена как исторический источник и их место в системе геральдических памятников // Геральдика. Материалы и исследования. Сб. научных трудов. Л.: 1983, стр. 96-108.
8. Вилибахов Г.В. Русские знамена. Очерки. Санкт Петербург: Филологический ф-т СПбГУ, 2005, 289 с.
9. Смирнов К. Русско-персидская война 1803-1813 годов с персидской точки зрения // Известия штаба Кавказского военного округа. 1913. № 36. С. 47
10. Зайцева Л.П. Вексиллология: настоящее и будущее // Вспомогательные исторические дисциплины: классическое наследие и новые направления. М.: 2006, стр. 42-49.

11. Зубов П. Подвиги русских войнов в странах Кавказских с 1800 по 1834, СПб., т. IV, ч. 1, 1835, 365 стр.
12. Похлебкин В.В. Международная символика и эмблематика. М.: Международные отношения, 1989, 300 стр.
13. Форти С. Символы, Энциклопедия, «РОСМЕН-ПРЕСС», пер.с англ. Н.Гончарук, М.Почкина. М.: 2005, 256 стр.
14. Шейнина Е.Я. Энциклопедия символов. М., АСТ; Харьков: Торсинг, 2006, 591 стр.
15. Энциклопедия символов, знаков, эмблем. М., ЛОКИД-МИФ, 2000, 461 стр.
16. Артиллерийский Исторический Музей. Знаменный отдел. Краткий указатель коллекций. Составитель П. И. Белавенед, изд., Арт. Ист. Муз., Л., 1927, 51 стр.
17. АКАК. Т. V. с. 596, 597;
18. АКАК. Т. VII. с. 625;
19. АКАК. Т. IV. с. 946-947
20. АКАК. Т. III. с. 237.
21. АКАК. Т. VI. Ч. 2.

Parvin Gozalov

doctor of Philosophy in the History of Science

Recently found state and battle flags of Nakhchivan khanate

Key words: Azerbaijan, Nakhchivan, Momine Khatun, state flags, crescent moon and the eight pointed star, State Hermitage

Summary

The article deals with the results of academic visit of Doctor of Philosophy in the History of Science, the employee of the National Azerbaijan History Museum Parvin Gozalov to St. Petersburg city of the Russian Federation, State Hermitage and Military historical museum of artillery, engineering and signal corps.

As a result of research conducted by P. Gozalov in the funds and archives of museums are revealed two historical banners of Nakhchivan khanate. The reviewed paper provides the readers with detailed description and translation of all inscriptions on the flags, some of which are quotations from the Holy Quran. So, upon investigation of symbols depicted on the state flags of Nakhchivan khanate have been identified the combination of the crescent moon and the eight pointed star, which are identical symbols shown on the current flag of the Republic of Azerbaijan.

Here in after, the composite star is depicted on the banner resembling the one which was inscribed on the monument of Momine Khatun of the 12th century in Nakhchivan.

Парвин Гёзалов

доктор философии по истории

Недавно обнаруженные государственные и боевые знамена Нахичеванского ханства

Ключевые слова: Азербайджан, Нахичевань, Момине хатун, государственное знамя, полумесяц и восьмиконечная звезда, Государственный Эрмитаж

Резюме

В статье публикуются результаты научной командировки сотрудника Национального Музея Истории Азербайджана, доктора философии по истории Гёзалова Парвина в Российскую Федерацию, город Санкт-Петербург; Государственный Эрмитаж и Военно-Исторический Музей Артиллерии, Инженерных Войск и Войск Связи. В результате научного исследования в фондах и архивах музеев автором были обнаружены два исторических знамени Нахичеванского ханства. В статье читателям предоставляется полное описание и перевод всех надписей на знаменах, часть из которых являются изречением из священного «Корана». Также, при изучении символов изображенных на государственном знамени Нахичеванского ханства, выявлена композиция полумесяца и восьмиконечной звезды, идентичной символике изображенной на современном знамени Азербайджанской Республики. Далее на знамени изображена составная звезда повторяющая звезду, изображенную на памятнике XII века Момине Хатун в Нахичевани.